

«۱»

- ۱- نام گوشه : در آمد چهارگاه
- ۲- محل قرار نت شاهد : درجه اول گام
- ۳- گستره ملودی تا : درجه چهارم گام
- ۴- وجه تسمیه : توضیح در بخش دستگاه سه گاه

وجه تسمیه دستگاه چهارگاه، در بخش دستگاه سه گاه شرح داده شد.

«۲»

- ۱- نام گوشه : پیش زنگوله ($\frac{2}{4}$)
- ۲- محل قرار نت شاهد : درجه اول گام
- ۳- گستره ملودی تا : درجه ششم گام
- ۴- وجه تسمیه : توضیح در متن

وجه تسمیه زنگوله در بخش دستگاه راست و پنجگاه توضیح داده شد. در گام چهارگاه قبل از اجرای گوشه زنگوله (که یک گوشه ضربی گونه است) قطعه‌ای بنام پیش زنگوله اجرا می‌کنند که آنهم ضربی گونه ($\frac{2}{4}$) است و چون قبل از زنگوله اجرا می‌شود به پیش زنگوله موسوم است و وزن شعری آن براساس بحر مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل می‌باشد. گوشه پیش زنگوله و زنگوله در دانگ اول چهارگاه اجرا می‌شوند. و برای لحظه‌ای شنونده را از حال و هوای موسیقی آوازی به موسیقی ضربی و ریتمیک می‌کشاند.

راجع به گوشه‌های ۳- زنگوله ۴- کرشمه ۹- ره‌امی در بخشهای گذشته (راست و پنجگاه - مهور - شور) بتفصیل سخن گفته شد. گوشه‌های فوق از نقطه نظر نت شاهد و جایگاه روی گام چهارگاه اهمیت دارند که ذیلاً به بررسی آنها می‌پردازیم.

۱- گوشه زنگوله که در مقاطع دیگر ردیف با نام فرنگ نیز آمده است یک قطعه ضربی ($\frac{6}{8}$) است که در ادامه گوشه پیش زنگوله می آید نت شاهد آن روی تونیک گام چهارگاه است و گستره ملودی آن تا درجه پنجم گام می رسد.

۲- گوشه کرشمه نیز از نقطه نظر نت شاهد روی درجه اول گام چهارگاه است و گستره ملودی آن تا حد گسترش درآمد چهارگاه است.

۳- گوشه رهامی از نقطه نظر نت شاهد روی درجه اول گام چهارگاه است و گستره ملودی آن تا درجه ششم^(۱) گام است.

همچنین راجع به گوشه های ۵- زنگ شتر ۷- چهارپاره ۱۲- زابل ۱۴- بسته نگار ۲۰- مخالف ۲۴- مغلوب ۲۷- تصنیف در بخش گوشه های دستگاه سه گاه بتفصیل سخن رانده شد، گوشه های فوق از نقطه نظر نت شاهد قابل بررسی است که ذیلاً به آن می پردازیم:

۱- نت شاهد گوشه (۵- زنگ شتر) روی درجه اول گام قرار دارد و گستره ملودی آن تا درجه پنجم گام میرسد.

۲- نت شاهد گوشه چهارپاره روی درجه اول گام قرار دارد و گستره ملودی آن تا حد درآمد چهارگاه است.

۳- نت شاهد گوشه ۱۲- زابل روی درجه سوم گام بوده و گستره ملودی آن تا حد درجه پنجم گام است.

۴- نت شاهد گوشه ۱۳- مویه روی درجه چهارم گام بوده و گستره ملودی آن تا حد درجه ششم گام است.

۵- نت شاهد گوشه ۱۴- بسته نگار روی درجه ششم گام بوده و گستره ملودی آن تا حد درجه ششم گام است.

۶- نت شاهد گوشه ۲۰- مخالف درجه ششم گام چهارگاه است و گستره ملودی آن تا حد درجه هشتم می رسد.

۷- نت شاهد گوشه ۲۴- مغلوب درجه هشتم گام چهارگاه است و گستره ملودی آن تا حد درجه هشتم است.

۸- نت شاهد شاه ختائی درجهٔ اوّل گام چهارگاه بوده و گسترهٔ ملودی آن تا درجهٔ پنجم گام است.

۹- تصنیف می‌تواند از نقطه نظر نت شاهد هر کدام از درجات گام را به خود اختصاص دهد.

«۶»

۱- نام گوشه : لزگی

۲- محل قرار نت شاهد : درجهٔ اوّل گام

۳- گسترهٔ ملودی تا : درجهٔ ششم گام

۴- وجه تسمیه : توضیح در متن

طوایفی در آذربایجان شوروی هستند که به طوایف و ایلات لزگ معروفند. رقص‌ها و آهنگهای منحصر به خویش با ریتم‌های پرتحرک و تندی دارند و با این ریتم‌ها و آهنگهای تند آوازخوانی و ترقص می‌نمایند. همچنین نام طایفه‌ایی در قفقاز و شاید لکز که یاقوت حموی نام می‌برد. قومی از ساکنین قفقاز که اصل ایشان از مردم داغستان است و چون اقوام دیگری بداغستان هجوم کرده و سکنی گزیدند قسمتی از مردم آنجا ناچار از مهاجرت بر شیروان و گرجستان و اراضی دیگر قفقاز شدند. مجموع نفوس آن بالغ به پانصد هزار تن است به بیش از پنجاه قوم و قبیله تقسیم شده و جدا شده‌اند به حدیکه زبان یکدیگر را نمی‌دانند و با زبان ترکی یا فارسی و عربی مقاصد خود را به یکدیگر می‌فهمانند و چون قسمتی از آنان موسوم به آوار هستند به عقیدهٔ نژادشناسان آریائی می‌باشند. لزگی‌ها مردمی رشید و آزادمنش و عاشق آزادی هستند و مدتی طویل در تحت ریاست شیخ شامل برای تحصیل آزادگی، جنگهای مشهور داشته‌اند.^(۱) در ردیف موسیقی ایران^(۲) قطعه‌ایی ضربی در دستگاه چهارگاه موجود است که به لزگی خوانده

شده و می شود. اگر حالتی که در ردیف بصورت ضربی آمده ($\frac{6}{8}$ سنگین) را با شعر همراه کنیم، خالی از لطف نبوده و ضمن فرح بخشی ملودی، می تواند بسیاری از گوشه ها را از حیطة ضربی و ویژه سازها به حیطة و میدان آواز نیز بکشاند. نت شاهد آن شاهد چهارگاه و گستره آن تا درجه ششم گام است.

چو بر دستان، شب فرخ کشیدی از آن فرخنده تر شب، کس ندیدی

«نظامی»

۱- نام گوشه : شب فرخ «۸»

۲- محل قرار نت شاهد : درجه اول گام

۳- گستره ملودی تا : درجه ششم گام

۴- وجه تسمیه : توضیح در متن

نام لحن و نوائی است در موسیقی قدیم و نام لحنی از سی لحن باربد بوده است. نظامی گوید:

چو بر دستان، شب فرخ کشیدی از آن فرخنده تر شب، کس ندیدی

به احتمال قریب به یقین به میمنت و یمن شبی فرخنده و مبارک، بوسیله باربد

سرودی ساخته شده و نام آن را شب فرخ گذارده اند، آهنگ و ملودی که اکنون در

ردیف از شب فرخ در دست است از روایات ثبت و ضبط نشده اصفهان است و برای اولین بار

بوسیله یکی از سردمداران مکتب اصفهان^(۱) تحت عنوانی دیگر نواخته شد. این قطعه در

محدوده درآمد چهارگاه قابل اجراست و در چهارچوبه آن می توانیم به درجات مختلف گام

انتقال ملودی بدهیم.

نوا را تلخ تر می‌زن چو ذوق نغمه کم یابی حدی را تیزتر می‌خوان چو منزل را گران بینی

«عرفی»

۱- نام گوشه : حُدی «۱۱»

۲- محل قرار نت شاهد : درجهٔ سوّم گام

۳- گسترهٔ ملودی تا : درجهٔ ششم گام

۴- وجه تسمیه : توضیح در متن

در میان عرب‌زبانان، خواندن آواز برای تندراندن شتر در صحرا و بادیه که اصطلاحاً آنرا «حدا» می‌نامند وجود داشته و جایز بوده است. سعدی گوید:

نبینی شتر بر حدای عرب که چو نش برقص اندر آرد طرب

و یا

اشتر به شعر عرب در حالت است و طرب گرتو فهم نکنی کج طبع جانوری
که اشاره به شعر عرب، دلالت بر همان آهنگ «حدا» است که امروزه در زنجیرهٔ ردیف موسیقی ما با نام حدی ثبت شده است.

گوشهٔ حدی را در دستگاههای سه‌گانه و چهارگانه (خصوصاً) اجرا می‌نمایند. اجرای ملودی آن صورتی از مثنوی خوانی در پردهٔ زابل چهارگانه و سه‌گانه است. نت شاهد آن همان نت شاهد زابل چهارگانه و سه‌گانه است و گسترهٔ آن تا درجهٔ ششم هر دو گام می‌رسد.

۲- محل قرار نت شاهد : درجات مختلف گام

۳- گستره ملودی تا : درجه پنجم گام

۴- وجه تسمیه : توضیح در متن

شعر خوانی در معرکه جنگ و خودستائی کردن رارجز می نامند. منوچهری می گوید:

بساز چنگ بیاور دوبیتی و رجزی که بانگ چنگ فروداشت عندلیب رزی

رجز از یکسو وزنی است از محور نوزده گانه شعر فارسی که با چهاربار مستفعلن تشکیل

می شود مانند بحر شعر زیر:

ای ساریان منزل مکن جز در دیار یار من تا یک زمان زاری کنم بر ربع و اطلال و دمن

و یا

ای ساریان آهسته ران کارام جانم می رود وان دل که با خود داشتم با دلستانم می رود

از سوی دیگر به مجموعه اشعار و گفتگوهای مبادله شونده ای که در هنگام

جنگ و ستیز در مقام مفاخرت و تفاخر به موقعیت اجداد و نیاکان بوده اطلاق

می شده است. ولی آنچه در ردیف از واژه رجز مورد نظر است، با در نظر گرفتن ملودی آن بابر

«مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفاعلن» می باشد مانند شعر زیر:

برشوم از نشاط دل، وقت سحر به منظره پشت بسوی درکنم روی بسوی پنجره

در حال حاضر یکی از گوشه های دستگاه چهارگاه است. بعضی به آن ارجوزه هم

می گویند.

نت شاهد آن روی گام چهارگاه روی درجات مختلف چهارگاه است و گستره ملودی آن تا

درجه پنجم می رسد:

نت شاهد اول روی درجه چهارم گام چهارگاه

نت شاهد دوم روی درجه سوم گام چهارگاه

نت شاهد سوم روی درجه اول گام چهارگاه می باشد.

۱- نام گوشه : حصار «۱۶»

۲- محل قرار نت شاهد : درجه پنجم گام

۳- گستره ملودی تا : درجه هفتم گام

۴- وجه تسمیه : توضیح در متن

حصار در لغت به معنای دژ و دیوار بلند است. در باره وجه تسمیه و علت پیوند خوردن این کلمه با جزئی از زنجیره بسیط موسیقی شرق را می توان از دو جهت مورد بررسی قرار داد، که هر دو مورد ریشه در فرهنگ کهن شرق دارد:

- ۱- اعمال معمول و مخصوص پاسداران و نگهبانان شهرها در قدیم.
- ۲- قوانین و قواعد و مرسومات مربوط به پیکارها و مبارزه های بزرگ.

۱- تسمیه مورد اول

در روزگاران نه چندان دور گذشته، چنانچه می دانید سیستم حفاظت و نگاهبانی از شهرها و تقسیمات کوچکتر شهرها (کویها - بازارها - چهارسوقها - کاروانسراها و ...) بصورتی خاص انجام می گرفته است. بدین معنی که نگاهبانان سیاری دائم در اطراف کوی و برزنها در محدوده تعیین شده خود حرکت کرده و مرتباً با صدای بلند پیامهایی را مبنی بر امنیت شهر می داده و اطمینان سکنه شهر از مصون بودن در مقابل حرامیان و دزدان را حاصل می نمودند.

برای مثال یکی از آن پیامها که تا حدودی بگوش عموم آشناست جمله: (مردما بگوش، مردما بهوش) و یا (آسوده بخوابید که شهر در امن و امان است) طبعاً جملات گفته شده

داشته و اثربخش است که عجین شده و همراه با آهنگ باشد. این مورد هم از این شرط جدا نبوده و شامل آن نیز میگردد. ولی به مثابه آنکه از طرف اشخاصی که بنوعی در روابط با قوای دولتی بوده‌اند و نوعی کارگزاران قشون دولتی محسوب میشده‌اند طبعاً مطابق با روحیات نظامیان، آن پیامها نیز رنگ و بوی پیکار داشته و در رابطه با محصور نمودن سکنه در مقابل ناملايمات اجتماعی بوده است با واژه حصار و در بندان نام گرفته است.

امروزه با توجه به ملودی و انطباق آن با فواصل گام سه‌گانه و چهارگانه در جزو طبقه‌بندی این دو دستگاه جای داده شده است.

۲- تسمیه مورد دوّم

مورد دوّم وجه تسمیه حصار، چنانچه در توضیحات گوشه‌های مخالف و مغلوب گفته شد، بدین صورت بوده که جنگاوران در میادین جنگ اغلب اشعار و جملاتی را مبنی بر تفاخر و خودبزرگ‌بینی، و کوچک شمردن حریف با الحانی خاص بر زبان می‌راندند که به آن دسته افراد (مخالف‌خوان) گفته می‌شد و نتیجتاً طرف مقابل در هنگام شکست و مغلوب شدن در بیشتر اوقات با عقب‌نشینی خود و لشکر به قلعه و دژی که حکم پایگاه را داشت پناهنده می‌گشت و به عبارتی دیگر «حصاری» می‌شد و حریف فاتح بدنبال او می‌شتافت و از بیرون حصار جملاتی را در مقام فتح و ظفر خویش و شکست حریف بر زبان می‌راند و تهدید می‌نمود که بالاخره حصار و دژ را فتح خواهند نمود و خلاصه چنین و چنان خواهد کرد.

لحنی که چاشنی آن جملات می‌شد بسیار پرهیمنه و پرطمطراق و با فراز و نشیبهای خاص بود که (هنوز در مراسم شبیه‌خوانی‌های امروزی (تعزیه‌ها) بسیار اجرامی شود). این لحن از قدیم حصار نام گرفت و امروزه با توجه به ملودی آن جزو طبقه‌بندی دستگاههای سه‌گانه و چهارگانه قرار گرفته است.^(۱) از ویژگیهای این لحن آن است که خود گونه‌ایی از چهارگانه خوانی است که از درجه پنجم گام شروع می‌شود.

با کمی دقت در نوعیت ملودی آن پیداست که گام دستگاه سه‌گانه و چهارگانه را موقتاً

تغییر می دهد و بنابراین در هنگام خروج از حصار و فرود به درآمد (سه گاه یا چهارگاه) باید دقت نمود که مایه اولیه دستگاه دستخوش تغییر نشود.

نوعیت ملودی آن شباهت به درآمد چهارگاه دارد ولی فراز و فرودهای آن روی نت ایست تفاوت دارد اکثراً چه در نوازندگان و چه خوانندگان در هنگام خواندن یا نواختن این گوشه به درجه ششم گام اشاره نموده (شاهد مخالف) و سپس به درجه پنجم (شاهد حصار) فرود کرده و ملودی آن را تغنی می کنند خواننده مسلط در صورت آشنا بودن به فواصل و درجات گامها براحتی می تواند اشاره به مخالف نداشته باشد و مستقیماً نت شاهد حصار را مدنظر قرار دهد. در گام چهارگاه نت شاهد آن درجه پنجم گام است و تا درجه هفتم گستره ملودی دارد. در گام سه گاه نت شاهد حصار درجه هفتم گام سه گاه است.

«۱۷»

۱- نام گوشه : کرشمه در حصار

۲- محل قرار نت شاهد : درجه پنجم گام

۳- گستره ملودی تا : درجه هفتم گام

۴- وجه تسمیه : توضیح در متن

در بخش شور در باره وجه تسمیه گوشه کرشمه توضیح آمد. همچنین در باره واژه حصار و چگونگی جایگزینی آن در گام چهارگاه توضیح داده شد.

حال اگر ملودی گوشه کرشمه را با بحر عروضی مخصوص خودش که بر وزن این بیت

هزار مرتبه به به از آن لب شکرینت خدا کند که نباشد اجل به قصد و کمینت

یا (مفاعلهن فاعلهن فاعلهن) است در گام چهارگاه و ملودی گوشه حصار اجرا نمائیم

حالتی خاص را سبب می شود که به آن کرشمه در حصار می گوئیم در ردیفهای ثبت و ضبط

شده موجود نامی از کرشمه حصار به میان نیامده ولی این عمل را (اجرای کرشمه در ملودی

دیگر گوشه‌ها)^(۱) انجام داده‌اند و با نام دیگری ثبت نموده‌اند. از لحاظ نت شاهد طبیعتاً چون در محدوده ملودی حصار اجرا می‌شود نت شاهد آن مشترک با شاهد حصار قرار دارد و محدوده ملودی آن نیز مشابه با گستره حصار درجه هفتم است.

آنجا که کار صومعه را جلوه میدهند ناقوس دیر راهب و نام صلیب هست
«حافظ»

۱- نام گوشه : ناقوس «۱۸»

۲- محل قرار نت شاهد : درجه پنجم گام

۳- گستره ملودی تا : درجه هفتم گام

۴- وجه تسمیه : توضیح در متن

نام یکی از گوشه‌های قابل اجرا در دستگاه‌های چهارگاه - نوا - آواز افشاری که بیشتر بصورت تحریرهای مقطع و چکشی است و در صورتیکه بخواهیم وجه تسمیه آن مصداق و معنی پیدا کند، باید در هنگام تحریر، عیناً صدای ناقوس کلیسا در ذهن نقش بسته باشد.^(۲) به هر صورت کاربرد ناقوس یا ملودی‌های شبیه به آن در موسیقی سنتی ایران از جمله مواردی است که خواننده یا آهنگساز را بقسمی در فضایی روحانی و معنوی وارد می‌سازد. در تصوف نیز صدای ناقوس

۱ - مثلاً اجرای گوشه کرشمه در شوشتری را میگلی گفته‌اند. «ن»

۲ - در ردیف زنده یاد عبدالله دوامی گوشه‌ایی بنام ناقوس خوانده شده است که می‌توان گفت به هیچ وجه نمی‌تواند تبلور و تجلی ناقوس، (با در نظر گرفتن معنای ناقوس و کاربرد آن) باشد. نگارنده در تحقیقات خود، تجسم این حالت را بصورت اجرائی از هیچ خواننده‌ای بیاد ندارد. فقط در یک مورد استثنائی در آواز افشاری

نشانهٔ انتباه و توجه و مجذوب شدن بسوی حق و رهائی از دیو نفس است. چنانچه نظیری
نیشابوری گوید:

زاهد تسبیح خوان بر یاد او آید از ناقوس رهبان در سماع

و شاعری دیگر سروده است:

عیسی دیرنشین دلبر و دل همچون دیر زلف او همچو صلیب آمد و دل چو ناقوس
صوت ناقوس همه وصف جمال سبوح حرف ناقوس همه نعت جلال قدوس
و بالاخره فرصت‌الدوله شیرازی گفته است:

کشیش دیر به هر لحظه میزند ناقوس بشکر آنکه بتی در لباس ترساشد

ملودی گوشهٔ ناقوس با روایتهای مختلف آمده است که ذیلاً ما به دو مورد آن که می‌توان گفت
اعتبار بیشتر دارند، اشاره می‌کنیم:

۱- ملودی ناقوس که در پردهٔ افشاری و نوا بصورت تحریرگونه اجرا می‌شود.

۲- ملودی ناقوس که در پردهٔ حصار چهارگاه خوانده و نواخته می‌شود. (۱)

در صورت گذاشته شدن بنابر قول اول نت شاهد آن منطبق با شاهد افشاری و گسترهٔ

ملودی آن نیز تا حد گسترهٔ درآمدها می‌باشد و در صورتی که بنابر قول دوم گذارده شود، نت

شاهد آن درجهٔ پنجم گام چهارگاه را اشغال می‌نماید و گسترهٔ آن تا حد گسترهٔ ملودی گوشهٔ

حصار می‌باشد.

«۱۹»

۱- نام گوشه : نحوی

۲- محل قرار نت شاهد : درجه اول گام

۳- گستره ملودی تا : درجه ششم گام

۴- وجه تسمیه : توضیح در متن

علم اعراب سخن عرب را «نحو» گویند. یعنی آنچه بوسیله آن معرفت احوال کلمات عرب از اعراب و ترکیب حاصل گردد. (۱) منوچهری دامغانی گوید:

من بدانم علم دین و علم طب و علم نحو توندانی دال و ذال و راء و زاء و سین و شین همچنین کسی را که عالم به علم نحو باشد، نحوی یا نحو دان گویند. چنانچه مولوی در مثنوی گوید:

آن یکی نحوی به کشتی در نشست روبه کشتیبان نمود آن خودپرست

گوشه‌ایی که در چهارگاه «نحوی» خوانده شده، انتساب به افراد نحوی دارد. احتمالاً نحو خوانان عرب در حال نوعی از قرائت و صرف و نحو عرب، آهنگی را زمزمه کرده و سپس به نحوی معروف شده است. (۲) گوشه مذکور از لحاظ ساختار و روند ملودی بگونه‌ای است که از درجه اول گام چهارگاه شروع می‌شود و در مقطعی از ملودی درجات دوم و سوم و چهارم را طی نموده و روی درجه پنجم (شاهد حصار) ایست می‌نماید، و در برگشت همان ملودی روی درجه سوم گام چهارگاه (شاهد زابل) ایست می‌نماید. پس برای گوشه نحوی می‌توان سه‌نت ایست و یک شاهد در نظر گرفت. گستره ملودی آن بر اساس توضیحات گفته شده درجه اول گام تا ششم گام است.

«۲۳»

۱- نام گوشه : پهلوی

۲- محل قرار نت شاهد : درجه هشتم گام

۳- گستره ملودی تا : درجه دهم گام

۴- وجه تسمیه : توضیح در متن

حافظ گوید:

بلبل زشاخ سرو به گلبنگ پهلوی می خواند دوش درس مقامات معنوی

تعبیر اول - پهلوی یا فهلوی، حکمت و فلسفه خسروانی یا مجموعه افکار و عقاید

مذهبی و فلسفی و عرفانی ایرانیان باستان را می گفتند.

فهلویان کسانی بوده اند که از این اندیشه ها پیروی می کرده اند (مهرپرستی - میترائیسم)

نیز شاخه ای از این اندیشه بوده است. بنابراین به احتمال قریب به یقین یکی از علت های انتخاب

اشعار مثنوی گونه مولانا در اجرای این گوشه، عرفان محض و فلسفی بودن محتوای اشعار

مربوطه می باشد.

تعبیر دوم - در صورتیکه واژه پهلوی را از شق دیگر یعنی به معنای «شهری»^(۱) معنی

کنیم. چنانچه فردوسی نیز مؤید همین معنا آورده است:

یکی لشکر آمد زیپهلو به دشت
که از گرد ایشان هوا تیره گشت

۱ - در قدیم به شهرهای ری - همدان - اصفهان - نهاوند، «پَهله» گفته می شده و بطور قاعده اهل این شهرها را

پهلوی یا شهری می خواندند. (در زمان ساسانیان) همچنین در روایتی دیگر خط و زبان ایرانیان در دوره

ساسانیان (بین زبان باستان و فارسی امروز) پهلوی گفته می شده است.

زیپهلو برون شد به روزشکار

همی بود تا یک زمان شهریار

بنا بر این:

پهلوی خوانی نوعی دوبیتی‌های آسان از لحاظ معنا بوده است که با لحنی خاص^(۱) بوسیله شهریه‌ها که (وصفشان گفته شد) خوانده می‌شده است.

تعبیر سوّم - در قدیم دو نوع ترانه خوانی معمول بوده است یکی شروه (بر وزن شَرزَه) و دیگری را باغاتی می‌گفتند.

شروه خوانی یا شروه گوی، بشهری خوان اطلاق می‌شد و باغاتی خوانی یا کوچه باغی خوان به آواز خوانهای روستائی اطلاق می‌شد.

از مجموع این نظریه‌ها و تعبیر چنین نتیجه می‌شود که دوبیتی خوانی با توجه به معانی راحت‌الفهم آن در پرده‌ایی از گام سه‌گانه و چهارگانه را پهلوی گویند. اما علت مشخص نیست که چرا امروزه همگان برای اجرای این گوشه از اشعار با بحر مثنوی استفاده می‌نمایند.

چنین بنظر می‌رسد که اگر مدتی هم جهت تنوع و رهائی از یکنواختی نیم‌قرن آوازخوانی دو گوشه حدی و پهلوی را در محور دیگر (مثلاً بحر دوبیتی) با همان ملودی اجرا نمایند، تا شاید براساس همین دیدگاه در سایر جهات، ابداعاتی دیگر نیز پدید آید و باعث دگرگونی در روند موسیقی ما شود.

در حال حاضر پهلوی گوشه‌ایی است مثنوی‌گونه در پرده حصار تا مغلوب دستگاه چهارگانه و در گام چهارگانه نت شاهد آن درجه هشتم گام را اشغال کرده و گستره آن تا درجه دهم گام می‌رسد.

۱- نام گوشه : منصورى

۲- محل قرار نـت شاهد : درجه هـشتم گام

۳- گستره ملودى تا : درجه دهم گام

۴- وجه تسميه : توضيح در متن

در تاريخ موسيقى ايران و ساير ملل كه بنوعى موسيقى آن منشأ اثرى در موسيقى ايران داشته است به موارد مختلفى بر مى خوريم كه تناسب و تشابه عنوان با گوشه منصورى قابل اجرا در دستگاه چهارگاه را دارند:

۱- «خاندان ابومنصور المنجم كه در زمان خلفاى عباسى ميزيسته»^(۱) و در دربار خليفه مقطعى خودشان (متوكل) ارج و منزلتى داشته‌اند. ابومنصور منجم خود بغير از موسيقى در علم نجوم و ستاره‌شناسى نيز دستى داشت.

۲- على بن يحيى بن ابومنصور كه شاگرد اسحاق موصلى بود.

۳- منصور بن طلحه كه كتاب مؤنس فى الموسيقى را نوشت.

۴- منصور زلزل كه پرده‌ايى بردستان بندي عود قديم اضافه نمود و آن پرده را از قديم پرده زلزل مى‌گفتند. وى مربى و استاد اسحاق موصلى بود. از آنجائيكه افراد نامبرده در تاريخ گذشته صاحب نام و منشأ اثر بوده‌اند به تعبيرى مى‌توان گوشه منصورى را به آنها نسبت داد كه در اين ميان احتمال انتساب آن به منصور زلزل بيشتر است. چرا كه وى به دساتين عود عرب پرده‌اي را نيز افزوده است.

اگر هيچيك از موارد چهارگانه مذكور نتواند علت اطلاق ملودى مورد بحث ما تحت عنوان منصورى باشد، اين نكته اجتناب‌ناپذير است كه: گوشه فوق به «منصور نامى در مقطعى از تاريخ منسوب خواهد بود.» نت شاهد آن در گام چهارگاه روى اكتاو گام يعنى نت هشتمين گام منطبق با گوشه مغلوب بوده و گستره ملودى آن تا درجه دهم گام مى‌رسد يعنى آنجائيكه بطور

معمول زابل چهارگاه را در پرده منصوره اجرا می‌کنند. این ملودی شباهت به شوشتری نیز دارد و به همین لحاظ به شوشتری منصوره نیز شهرت دارد.

پنجه با ساعد سیمین چونیندازی به با توانای معربد نکنی بازی به

«سعدی»

«۲۶»

۱- نام گوشه : معربد

۲- محل قرار نت شاهد : درجه اول گام

۳- گستره ملودی تا : درجه هشتم گام

۴- وجه تسمیه : توضیح در متن

تعبیر اول - این واژه بر وزن مفعول بوده و در بعضی از روایات و اقوال به غلط مَعْرَبَد گفته شده است، که باید گفت تلفظ صحیح آن با رعایت زیر و زبر (مَعْرَبَد) است به معنای (دارای د عربده) یا (عربده دارنده).

لحنی است که بیشتر ریشه حماسی دارد و بنظر می‌رسد از میان مجموعه مرسومات جنگی در قدیم همانند رجز خوانی‌ها، مباحات به سوابق برای تضعیف روحیه دشمن بکار می‌رفته است.

روایت ملودیک متفاوت دارد. آنچه در ردیفهای ثبت شده از ملودی این گوشه موجود است که از نت شاهد درآمد چهارگاه بصورت حرکتی پله‌ایی شروع و تا پرده مخالف پرورش یافته و برگشت به نت شاهد چهارگاه دارد. روایت دیگر که می‌توان گفت معتبرتر است، بر همین سیاق ذکر شده در حرکتی پله‌ایی از نت شاهد تا پرده مغلوب (روی درآمد) رفته و برگشت می‌نماید و چون لحن بالاروندگی این ملودی حالت به عربده دارد به معربد موسوم شده است.

تعبیر دوم - ابو عباد مَعْبَد بن وهب در مدینه بدنیا آمد و در آغاز شترچرانی می‌کرد و گاهی نیز به تجارت می‌پرداخت، چون نبوغش در این رشته (موسیقی) ظاهر شد بزرگان مدینه او را یاری نمودند.

مَعْبَد به شام رفته مقامی بلند یافت و عمری طولانی نمود، وی موسیقی را نزد نشیط فارسی (الحان فارسی) و نزد صائب خاثر (الحان عربی) فراگرفت. وی از آمیختن الحان فارسی و عربی نغماتی آفرید که در آن روزگار سخت بنظر می‌رسید. احتمال می‌رود گوشه مَعْرَبَد در صورتیکه مَعْرَبَد خوانده شود، قلب شده کلمه مَعْبَد باشد که به مرور و در تلفظ‌های گوناگون دارای حرف «ر» مابین میم و عین شده و معنای دیگری پیدا نموده است.

از طرفی اگر از تاریخ زیست ابو عباد مَعْبَد بن وهب نیز دورتر برویم و به زمانی نظر کنیم که اوج اقتدار پادشاهان هخامنشی بود در تاریخ می‌خوانیم که کوروش هنگام حمله به قشون آشور، بنا بر عادت خود سرودی آغاز کرد که سپاهیان با صدای بلند و با احترام و ادب زیاد آن را بخواندند.^(۱) همچنین به صحنه دیگری از همین دوران گام می‌نهیم و می‌شنویم که کوروش به سپاهیان خود می‌گوید:

«همین‌که به محل مقصود رسیدم و حملات دو سپاه نزدیک شد، جنگی را می‌خوانم و شما بی‌درنگ جواب مرا بدهید».^(۲)

این سرودها که در حدود ۲۵۰۰ سال پیش از این توسط کوروش و سپاهیانش خوانده شده است، از پیوند موسیقی و کلام حکایت نموده و طبیعتاً چون انگیزه اصلی سرائیدن سرودها، بوسیله کوروش و سپاهیانش تضعیف روحیه دشمن و تشجیع روحیه خود و افراد بوده است، می‌توان گوشه‌هایی از پیوند ردیف ملی ایران همچون (مَعْرَبَد - رجز - ارجوزه) را الهام گرفته از آن دوران پرهیمنه دانست.

در حال حاضر این گوشه رزمی و پرطمطراق را در دستگاه چهارگاه اجرا می‌نمایند. نت شاهد آن درجه اول گام چهارم بوده و روند ملودیک آن تا هشتمین درجه گام (جایگاه مغلوب) رسیده و رجوع به نت تونیک گام می‌نماید. پس می‌توان گفت روند و گستره ملودی آن از درجه اول تا هشتم گام می‌باشد.

۱ - ۱ و ۲ تاریخ موسیقی نظامی ایران، ص ۱۲ و ۱۳.

۲ - ۱ و ۲ تاریخ موسیقی نظامی ایران، ص ۱۲ و ۱۳.